

Criticism of the component of tranquility in emerging spirituality with an emphasis on Imamiyya Shia mysticism

Davuod Khoshbavar¹ | Hasan Yaghobi ²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, University Farhangian Tehran, Tehran, Iran.
E-mail: d.basirat@cfu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, University Islamic Azad, Karaj Branch, Karaj, Iran.
E-mail: h.yaghobi@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 24 June 2025 Received in revised form: 19 August 2025 Accepted: 7 September 2025 Published online 23 September 2025 Keywords: Spirituality, peace, emerging, Shia mysticism, criticism	All kinds of new and emerging spiritualisms based on ideas and thoughts have been created for the study of peace. Using the comparative analysis method, this research examines the components and characteristics of peace in emerging spiritualities and raises the question whether the peace and happiness presented in these spiritualities, which are often interpreted as a negative peace and meaning the absence of anxiety, are compatible with the concept of peace. God, which means stable peace, is it consistent or not? The purpose of this article is to identify and analyze the factors affecting peace in emerging spiritualisms and compare it with the teachings of Shia Imami mysticism. The findings of the research show that the teachings of emerging mystics, which sometimes have a secular approach, are divided into one of the following three categories in the field of methods of obtaining peace. They are: 1. Weak and limited confirmation of some ways of finding peace in Islamic teachings. 2. A set of unfounded claims that not only do not lead to peace, but may also lead to mental disorders. 3. Presenting metaphysical instructions, which from the Islamic point of view, can only lead to lasting peace in certain circumstances. From an Islamic point of view, peace is not always considered an indicator of spiritual or mental health. Rather, peace as an indicator of spiritual health should have a stable feature. Stability or instability of peace depends on its origin and subject.
Cite this article: Khoshbavar, D, Yaghobi, H. (2025). Criticism of the component of tranquility in emerging spirituality with an emphasis on Imamiyya Shia mysticism . <i>Studies in Comparative Religion and Mysticism</i>, 9 (2), 229-255. DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49766.1241	
 © The Author(s). Khoshbavar, Davuod., Yaghobi, Hasan Publisher: University of Sistan and Baluchestan DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49766.1241	

Introduction

Peace, happiness, and inner contentment are fundamental human tendencies. These qualities reach their peak in the presence of God and with the realization of His absolute perfection and infinite mercy, and encompass the entire human being. For this reason, all religions have tried to promote the concepts of happiness and peace in human life. However, the question arises as to whether there are effective factors for creating happiness and peace? And to what extent can the presence of a powerful supporter and infinite love be effective in creating peace and happiness? Humans are inherently in search of happiness, and in Islamic culture, happiness is considered one of the names of God. The Holy Quran and traditions have stated several factors for peace, including:

A. Remembering God, B. Trusting in God, C. Praying and being content with God's will,
D. Repentance and returning to God.

On the other hand, if a person avoids things that hinder peace and create anxiety, he has prepared the ground for achieving a state of stillness and tranquility. In other words, one of the components of religious practice is the attainment of psychological peace. This is also one of the fundamental reasons for the spread of spiritual-mystical trends in the West.

Western societies in the late 20th century, after World War II and the numerous devastations and mental and psychological instability that had been experiencing spiritual crises, realized that the lack of spirituality led to an exacerbation of psychological and social problems. Hence, they tried to create a kind of spirituality that, while maintaining compatibility with modernity, could help meet spiritual needs. As a result, secular mysticism emerged by offering solutions for psychological peace.

One of the reasons for choosing some of the spiritualities examined in this article is that in addition to religious books, some of which unfortunately have entered the market through official and government channels, there are also various sites and blogs on the Internet that are engaged in brainwashing young people. In Iran, for several years, after the entry of various books in the field of new and false spiritualities, some managers and leaders of these misguided sects have been inciting and abusing young people through these sects and have established institutions to propagate them. The leaders of these sects, who are generally based in America, Europe, India and China, have attempted to "forge religious identity cards" for the elders of literature and thought of this land in order to gain the support of Iranian society.

Research methodology

This research, using an analytical-comparative method, seeks to explain the component of peace in emerging spiritualities with an emphasis on Imami Shia mysticism. Therefore, this article first explains and describes the component of peace, then describes some emerging spiritualities, including Akkankar mysticism, the mystical teachings of Bhagwan Shree Rajneesh (Osho), Sai Baba mysticism, Paramahansa Yogananda mysticism, and Krishnamurti mysticism, examines peace in these spiritualities, and then discusses the factors affecting these spiritual tendencies, including extreme rationalism, the demarcation between religion and reason (religious agnosticism), the basis of humanism and anthropocentrism, and a liberal worldview, and finally discusses the characteristics of Shia mysticism.

Discussion

In Shiite mysticism, unlike many emerging spiritual movements, the emphasis is on religious principles and divine teachings, especially in line with following the infallible Imams (peace be upon them) and the Sharia. This is because the primary source and origin of mystical knowledge are the infallible saints and the Twelve Imams (Amali 1427, Q: 113). Among the prominent characteristics of Shiite mysticism, the following can be mentioned:

1. God-centeredness: In Shiite mysticism, everything begins with God and returns to Him. Man seeks God's satisfaction on this path.
2. Moderate rationalism : In Shiite mysticism, reason is one of the important sources of knowledge. Reason is considered one of the sources of human knowledge regarding the themes and content of religion (Javadi Amoli 2007:

12). However, this reason must be alongside mystical intuition so that human knowledge can reach perfection. This is one of the important principles of Shiite mysticism.

3..Wilayatmadari: In Islamic mysticism, mystics consider themselves followers of the infallible Imams who receive grace from the source of divine clarity and whose sacred existence is immune to any error or mistake. On this path, the seeker cannot reach his destination without the light of wilayat and always needs guidance from infallible individuals who themselves are immune to error and have attained the level of divine annihilation. Therefore, Islamic mysticism is always in line with Sharia and jurisprudence.

Many leaders of emerging spiritual sects, such as Osho, believe that one should avoid Sharia, while in the eyes of Muslims, the commands of Sharia are heavenly and divine and following them leads to human happiness and perfection. Contrary to this view, anti-Sharia and lustful commands that originate from the sensual and animalistic desires of humans lack any religious or scientific value and only lead humans towards lustful tendencies. (His writing, 2011: 35)

In Shiite mysticism, there are many other ways to achieve peace, including: 1- Faith-centeredness, 3- Islam, 4- Doing righteous deeds, 5- Piety and piety, 6- Trusting in God, 7- Not being attached to the world, 8- Marriage, 9- Combining the world and the hereafter, and such things as avoiding fame, being free from the love of leadership, populism and paying attention to the fate of the people, combining mysticism with politics, and legitimate austerities, which are among the characteristics of Shiite mysticism, which is in contrast to many emerging mysticisms.

Conclusion

1- Postmodern mysticisms are meaningless systems whose presence in societies becomes a kind of epistemological plague. This plague makes man indifferent to everything and gradually comes to believe that he will eventually be destroyed. Therefore, Western man, who seeks peace in postmodern mysticisms, cannot escape his confusion and anxiety.

2- These trends not only do not bring spiritual relief, but they also increase the anxiety of modern man. Ignoring knowledge and thinking, and trying to achieve relative peace through meditation, or the use of psychotropic and hallucinogenic drugs such as peyote, mescaline, and lysergic acid, are the main features that are seen in postmodern spirituality and ultimately plunge man into epistemological nihilism.

3- Excessive rationalism, agnosticism, and an emphasis on humanistic and liberal attitudes are among the main foundations of Western thought, and the roots of many postmodern spiritual movements lie in these views. The followers of these movements, under the influence of modern and postmodern philosophers, have fallen into a kind of epistemological nihilism due to the lack of real theological support. Therefore, a return to authentic spiritualities such as Islamic mysticism and the principles of Shiite mysticism is essential for those who are in search of truth and spirituality. This return to authentic spiritualities, which have philosophical and logical support, can play a fundamental role in ensuring human psychological peace.

4- If all the teachings of secular mysticism are examined with a focus on the “ways to peace,” they can be grouped into three general categories: first, a weak and superficial affirmation of Islamic ways of peace; second, a set of unfounded claims that not only do not bring peace but may also cause mental disorders; and third, metaphysical precepts that lack practical effectiveness in human life. Finally, there are various reasons for the attraction and acceptance of secular mysticism, the most obvious of which is the newness of these movements and the influence of modern literature and thought.

5- Humans are inherently inclined towards innovation and new changes, and for this reason, emerging spiritualities have become popular in the wake of the growth of industrial societies in the West. These movements, claiming to provide peace to people affected by the problems of industrial societies, quickly spread to other industrial societies. However, the peace gained from these mysticisms is a temporary and unsupported peace that is usually achieved

through isolation, separation from society, some psychological and sociological methods, and in some cases, encouragement to use drugs or sexual matters.

6- The teachings of Islamic mysticism are completely different from these self-made schools and emphasize that man should pay attention to society and strive to solve the problems of society and help his religious brothers. The main goal in Islamic mysticism is to get closer to God and gain His pleasure, not just to achieve mental peace or to achieve personal miracles and discoveries. This is while in emerging spiritualities, the main goal is to achieve peace and any means are used to achieve this goal.

نقد و بررسی مولفه آرامش در معنویتهای نوظهور با تأکید بر عرفان شیعه امامیه

داود خوش باور^۱ | حسن یعقوبی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه آموزشی معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: d.basirat@cfu.ac.ir

۲. استادیار، گروه آموزشی معارف اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، کرج، ایران. رایانامه: abcdef@usb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	معنویت‌گرایی‌های جدید و نوظهوری مبتنی بر اندیشه‌ها و افکار متنوع، برای تحصیل آرامش ایجاد شده است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل تطبیقی، به بررسی مولفه‌ها و ویژگی‌های آرامش در معنویتهای نوظهور پرداخته و این پرسش را مطرح می‌کند که آیا آرامش و شادی ارائه‌شده در این معنویتهای که اغلب نوعی آرامش سلبی و به معنای فقدان اضطراب تفسیر می‌شود، با مفهوم آرامش الهی که بمعنای آرامش پایدار است، تطابق و همخوانی دارد یا خیر؟ هدف این مقاله، شناسایی و تحلیل عوامل موثر بر آرامش در معنویت‌گرایی‌های نوظهور و مقایسه آن با آموزه‌های عرفان شیعه امامیه است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آموزه‌های عرفان‌های نوظهور، که گاهی رویکردی سکولار دارند، در زمینه روش‌های کسب آرامش به یکی از سه دسته زیر تقسیم می‌شوند: ۱. تأیید ضعیف و محدود برخی راه‌های آرامش‌یابی در آموزه‌های اسلامی. ۲. مجموعه‌ای از ادعاهای بی‌اساس که نه تنها به آرامش نمی‌انجامد، بلکه ممکن است منجر به اختلالات روانی شوند. ۳. ارائه دستورات متافیزیکی، که از دیدگاه اسلامی، تنها در شرایطی خاص می‌تواند به آرامش پایدار منتهی شود. در نتیجه از منظر اسلامی، آرامش همواره و در هر شرایطی شاخص سلامت معنوی یا روانی محسوب نمی‌شود. بلکه آرامش به عنوان شاخص سلامت معنوی باید ویژگی پایداری داشته باشد. پایداری یا ناپایداری آرامش به منشأ و موضوع آن بستگی دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۴/۳	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۵/۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۱۶	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۱	
واژه‌های کلیدی:	
معنویت،	
آرامش،	
نوظهور،	
عرفان شیعه،	
نقد کلامی	

استناد: خوش باور، داود؛ و یعقوبی، حسن (۱۴۰۴). نقد و بررسی مولفه آرامش در معنویتهای نوظهور با تأکید بر عرفان شیعه امامیه. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۹ (۲)، ۲۵۵-۲۲۹.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49766.1241>

© نویسندگان. خوش باور، داود؛ و یعقوبی، حسن

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

آرامش، شادمانی و رضایت درونی از گرایش‌های اساسی فطرت انسان به شمار می‌روند. این ویژگی‌ها در حضور خداوند و با درک کمال مطلق و رحمت بی‌پایان الهی به اوج خود می‌رسند و تمام وجود انسان را در بر می‌گیرند. به همین دلیل، تمام ادیان تلاش کرده‌اند مفاهیم شادی و آرامش را در حیات انسانی ترویج دهند. با این حال، این پرسش مطرح است که آیا می‌توان به عوامل مؤثری برای ایجاد شادی و آرامش اشاره کرد؟ و حضور یک حامی قدرتمند و عشق بی‌کران تا چه میزان می‌تواند در ایجاد آرامش و شادی مؤثر باشد؟ انسان ذاتاً در جستجوی سرور است، و در فرهنگ اسلامی، سرور یکی از نام‌های الهی محسوب می‌شود.

قرآن کریم و روایات عوامل متعددی را برای آرامش بیان نموده‌است از جمله؛ الف. ذکر و یاد خدا «الا بذكر الله تطمئن القلوب». (رعد، ۲۸)، که نسخه کامل آن نماز است و «خاصیت نماز احیای فطرت است» (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص. ۴۱). ب. توکل به خدا «و من یتوکل علی الله فهو حسبه». (طلاق، ۳)، ج. دعا و نیایش چنانچه در این زمینه روان‌شناسان دریافته‌اند که دعا و نماز و داشتن یک ایمان محکم به دین، نگرانی و تشویش و هیجان و ترس را که موجب اکثر ناراحتی‌های ما است، برطرف می‌کند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۶۴۵). د. رضایت به خواست الهی. ه. توبه و بازگشت به خدا که ضمن آموزش گناه و تقویت امید به انسان موجب کاهش شدت اضطراب می‌گردد. (نجاتی، ۱۳۷۳، ص. ۳۷۶)، اینها برخی از عوامل ایجاد آرامش الهی است که در روایات و آیات مطرح شده است.

از سوی دیگر، اگر انسان از چیزهایی که مانع آرامش است و برای انسان پریشانی خاطر می‌آورد دوری کند، زمینه‌ی رسیدن به حالت طمأنینه و آرامش را فراهم کرده است. به عبارت دیگر از مؤلفه‌های دین‌ورزی، کسب آرامش روانی است. چنانچه از علل اساسی گسترش گرایش‌های معنوی-عرفانی در غرب اشاره به‌همین مطلب است، در بسیاری از کشورهای مدرن اگر زمانی همه یک‌صدا معتقد به ناکارآمد بودن دین و خدا بودند، اکنون بسیاری معتقدند که می‌توان به‌خدا نزدیک شد و به‌طریق مختلف او و اعتقاد به او را در زندگی مدرن جای داد.

از ویژگی‌های دوران معاصر، فقدان آرامش و افزایش روزافزون اضطراب است و به‌همین دلیل است که تلاش‌های بسیاری در حوزه‌های مختلف علم، پیرامون مبانی آرامش و نحوه تحقق آن انجام

می‌گیرد. لذا در عرفان‌های نوظهور، تفسیر آرامش و شادی غالباً به آرامش سلبی محدود شده است؛ مفهومی که تنها به معنای فقدان اضطراب تعریف می‌شود. این نوع آرامش تفاوت ماهوی با آرامش الهی دارد، که به عنوان آرامشی پایدار شناخته می‌شود و از عمق معنویت الهی سرچشمه می‌گیرد. از منظر اسلامی، آرامش صرفاً به عنوان شاخص سلامت معنوی یا روانی قابل توجه نیست، بلکه تنها آرامشی که دارای ویژگی پایداری است، می‌تواند شاخص حقیقی سلامت معنوی تلقی شود. پایداری این نوع آرامش نیز وابسته به منشأ و محتوای آن است.

بحران‌های روانی و اجتماعی که در اواخر قرن بیستم گسترش یافت، جوامع بشری را به سمت بازگشت به معنویت سوق داد. در این دوره، معنویت فرصتی فراهم کرد تا انسان از مشکلات زندگی مدرن فاصله بگیرد و به درون خویش پناه ببرد. این رویکرد به شکل‌گیری جنبش‌های متنوع معنویت‌گرا منجر شد.

جنبش‌های معنوی نوپدید، عمدتاً در تقابل یا بی‌اعتنایی به ادیان سنتی به وجود آمده‌اند. اصطلاح "عرفان سکولار" برای توصیف این جریان‌ها، از تحولات تاریخی پس از رنسانس و دوران اصلاحات دینی گرفته شده است. مدرنیته، با رشد روزافزون خود، اخلاق و نیازهای فطری را دگرگون کرد و با ترویج مصرف‌گرایی و رفاه‌محوری، ارزش‌های قدسی و معنوی را به حاشیه راند.

جوامع غربی که دچار بحران‌های معنوی شده بودند، دریافتند که فقدان معنویت به وخامت مشکلات روانی و اجتماعی می‌انجامد. بنابراین، تلاش کردند تا نوعی معنویت ایجاد کنند که در عین حفظ سازگاری با مدرنیته، بتواند به رفع نیازهای روحی کمک کند. در نتیجه، عرفان‌های سکولار با ارائه راهکارهایی برای آرامش روانی ظهور یافتند.

از دلایل انتخاب برخی معنویت‌ها که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد این است که علاوه بر کتاب‌ها که برخی از آن متأسفانه از مجاری رسمی و دولتی هم وارد بازار شده، سایت‌ها و وبلاگ‌های مختلفی نیز وجود دارند که در فضای اینترنت مشغول شستشوی ذهنی جوانان هستند، در ایران نیز چند سالی است که پس از مطرح شدن کتب مختلف معنویت‌های نوظهور و کاذب برخی مدیران و سردمداران این فرقه‌های ضاله به تحریک و سوءاستفاده از جوانان از طریق این فرقه‌ها پرداخته و موسساتی را برای ترویج آن راه اندازی کردند. رهبران این فرقه‌ها که عموماً در آمریکا،

اروپا، هند و چین مستقر هستند برای یارگیری از جامعه ایران به «جعل شناسنامه اعتقادی» برای بزرگان ادب و اندیشه این سرزمین اقدام کرده‌اند.

این پژوهش با روش تحلیلی-مقایسه‌ای در راستای تبیین مولفه آرامش در معنویت‌های نوظهور با تأکید بر عرفان شیعه امامیه می‌باشد لذا در این مقاله نخست به تبیین و تشریح مولفه‌ی آرامش می‌پردازد، سپس ضمن تحلیل و بررسی این مولفه در معنویت‌های نوظهور، به بررسی آن در عرفان شیعه می‌پردازد.

پیشینه

پژوهش‌های فراوانی در بحث مولفه آرامش انجام شده است که برخی از مهمترین آن‌ها، عبارتند از:

۱-مقاله «آرامش در زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی» نوشته حسن پوژمهرانی و علی جلائیان، نویسنده در این مقاله در پی عوامل آرامش به بررسی آموزه‌های اسلامی پرداخته و برخی از آنها را گزارش نموده است و اشاره‌ای به معنویت‌های نوظهور نداشته است.

۲-مقاله «سلامت روان در پرتو التزام عملی به آموزه‌های دینی» نوشته محمد مهدی صفورایی پاییزی و سلیمان قاسمیان، نویسنده در این مقاله، تلاش نموده بهداشت، سلامت و راه‌های پیش‌گیری از بیماری‌های روحی و روانی با بهره‌گیری از متون دینی و بخصوص سیره علمی و عملی نبوی و علوی تبیین نماید.

۳-مقاله «آرامش حقیقی از دیدگاه قرآن» نوشته شیما محمودپور، نویسنده در این مقاله راه‌های کسب آرامش حقیقی را مورد بررسی قرار داده و مدعی است انسان از هر طریقی غیر از توصیه‌های وحی به دنبال آرامش برود جز سراب چیز دیگری نخواهد یافت.

اما امتیاز مقاله حاضر آن است که این پژوهش با هدف بررسی و تحلیل آرامش در معنویت‌های نوظهور، به نقد این مفاهیم بر اساس آموزه‌های عرفان شیعه امامیه پرداخته و تلاش کرده است تا تمایز میان آرامش پایدار الهی و مفاهیم سلبی ارائه‌شده در عرفان‌های سکولار را به‌طور علمی تبیین کند. در حالی که پژوهش‌های فوق این مباحث رو مطرح نکرده‌اند یا کمتر به این مسئله توجه داشته‌اند و همچنین با توجه به جستجویی که در معنویت‌های نوظهور انجام شد تحقیقی خاص و منحصر به فردی در این زمینه کار نشده است لذا این ویژگی از امتیازات این پژوهش می‌باشد.

آرامش در معنویت های نوظهور

۱. عرفان اکنکار

در عرفان «اکنکار»، یکی از اصلی ترین و شاید تنها راهکار برای غلبه بر مشکلات زندگی، آموزش و تمرین عملی «سفر روح» است. این روش در اکنکار نه تنها به عنوان یک ابزار اصلی برای حل مسائل معرفی می شود، بلکه به طور ویژه به عنوان راهی پیچیده و مهم برای رسیدن به آرامش و تعالی روحی تبلیغ می شود. اساس تمام آموزه های اکنکار بر این سفر روحی بنا شده است. پال پوئیچل^۱ در این راستا بیان می کند که یکی از دلایل عمده بحران ها و آشفتگی های روانی انسان در طول تاریخ، نادیده گرفتن تحقیقات در زمینه روش های جدایی روح از جسم توسط رهبران مذهبی و سیاسی بوده است. او معتقد است که این موضوع اهمیت ویژه ای دارد، زیرا تنها راه دستیابی به دانش بی پایان و رشد معنوی، رهایی روح از قید جسم قبل از مرگ است. او بر این باور است که روش ارادی و آگاهانه جدایی روح از بدن نیازمند بهره گیری از عمیق ترین و برترین متون فلسفی و معنوی است و در حقیقت، این یکی از اصلی ترین دغدغه های جویندگان حقیقت به شمار می آید (توئیچل، ۱۳۷۹، ص. ۲۳).

آزادی، کمال، خردمندی، آگاهی، امنیت، رهایی از قانون علیت، تناسخ و امثال آن، همگی کلماتی است که در عرفان اکنکار^۲ به فراوانی از آن یاد می شود. در میان بسیاری از سر فصل های کتب اکنکار با مطالبی همچون «کاربرد اکنکار در حل مشکلات زندگی» مواجه می شویم. در این مکتب مهم ترین و شاید تنها ترین روش برای حل مشکلات زندگی، فراگیری و تمرین عملی ای نیست جز «سفر روح». هنگامی که شخصی قادر به انجام سفر روح در هر حدی باشد، می تواند از بالا به مشکلات دنیایی اش نگاه کند و به همان شکلی که یک پازل را حل می کند کنترل آن مشکلات را به دست گیرد. همچنین می توان دریافت که کدام قسمت از بدن انسان احتیاج به درمان دارد. (توئیچل، ۱۳۷۹، ص. ۲۳۶) این نظریه دارای ایرادهای متفاوتی است که در بخش نقد و بررسی تبیین می گردد.

۲. عرفان اوشو

^۱. Paul Twitchel

^۲. Reincarnation

^۳. Eckankar

در آموزه‌های عرفانی «باگوان شری راجنیش» (او شو)، آرامش و سکون به‌عنوان نشانه‌های رسیدن به حقیقت و دانایی معرفی می‌شود. اوشو معتقد است که آرامش عامل بسیاری از فواید ارزشمند در زندگی معنوی است و دستیابی به آرامش درونی را وابسته به انجام کارهایی می‌داند که ممکن است در نگاه نخست، موجب تعجب و تأمل باشند. به‌عبارتی، برای رسیدن به آرامش روحی، لازم است که انسان در مسیرهای خاص و متفاوتی گام بردارد که نیازمند درنگ و تفکر است.

در عرفان اوشو، آرامش به‌عنوان یکی از اصول اساسی در مسیر رسیدن به حقیقت و آگاهی شناخته می‌شود. اوشو بر این باور است که بسیاری از آموزگاران به شاگردان خود توصیه می‌کنند که «فقط آرام شو، هیچ کاری نکن، فقط آرام شو». اما از نظر او، این توصیه به تنهایی کافی نیست و در چنین شرایطی فرد نمی‌تواند تنها با دراز کشیدن به آرامش واقعی دست یابد. چرا که هنوز آشفته‌گی درونی او باقی است و این تنها یک تغییر ظاهری است، نه تغییر درونی. اوشو بر این اساس تأکید دارد که کسی که می‌خواهد به آرامش دست یابد، خود را در وضعیت تنش و اضطراب بیشتری قرار می‌دهد، زیرا او هنوز مفهوم جریان طبیعی زندگی را درک نکرده است. به‌عبارت دیگر، فرد تصور می‌کند که زندگی یک مسیر خطی است که با گفتن «آرام شو»، می‌توان به آرامش رسید، اما واقعیت این است که چنین چیزی غیرممکن است. اوشو می‌گوید اگر به او مراجعه کنید، هیچ‌گاه به شما توصیه نخواهد کرد که «فقط آرام شو». او می‌گوید ابتدا باید تنش را در درون خود تجربه کرد و از تمام ظرفیت خود برای تجربه تنش استفاده کرد. تنها در این صورت است که در لحظه‌ای خاص، نیروی درونی فرد آرام می‌شود و به خودی خود به حالت سکون و آرامش خواهد رسید. (اشو، ۱۳۸۰، ص. ۴۴)، اوشو تأکید می‌کند که رسیدن به آرامش واقعی نه از طریق دوری از تنش‌ها، بلکه از طریق مواجهه با آن‌ها و سپس تجربه یک «لحظه انفجار» درونی امکان‌پذیر است. او معتقد است که اگر فرد در این لحظه به مشاهده خود بپردازد و تنش‌های درونی را درک کند، به‌طور طبیعی و بدون هیچ تلاشی، بدن و ذهن او به حالت آرامش می‌رسند.

در آموزه‌های اوشو، توجه به انرژی درونی و به‌ویژه فعالیت‌هایی مانند رقص، پایکوبی، آوازخوانی، جشن و سرور، شادمانی و حتی هنرهای بیانی به‌عنوان راه‌هایی برای تقویت جریان انرژی و رسیدن به آرامش مطرح می‌شود. اوشو بر این باور است که شاد زیستن، حتی تا حدی که انسان از خود بی‌خود شود، می‌تواند به تنظیم انرژی درونی کمک کند. او این احساس را در میان شادی و نشاط

تجربه می‌کند که بدن از حالت سخت و ثابت خارج شده و به‌طور طبیعی نرم و انعطاف‌پذیر می‌شود. در این حالت، انسان می‌تواند به‌طور کامل با کائنات یکی شود و مرزهای فردی خود را از دست بدهد. (اوشو، ۱۳۸۲، ص. ۴۷)، در گوشه گوشه عرفان اوشو انسان تشویق به زندگی مادی شده و لذت بردن از لذایذ زندگی مادی و به دست آوردن آرامش و دوری از ناملایمی‌ها و رجوع به هرآنچه انسان را در این دنیا با تمام تعلقاتش خوشحال می‌نماید. کل کائنات یک شوخی است. خنده عبادت است. اگر بتوانی بخندی چگونه عبادت کردن را آموخته‌ای. جدی نباش. آدم جدی هرگز نمی‌تواند مذهبی باشد. آدمی که بتواند بی‌چون و چرا بخندد، آدمی که همه مسخرگی و همه بازی زندگی را می‌بیند در میان آن خنده به اشراق می‌رسد. (اوشو، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۵)، اوشو در نهایت بیان می‌کند که در فرآیند دستیابی به آرامش، فرد ابتدا باید تنش‌های درونی خود را به اوج برساند. تنها پس از رسیدن به این نقطه است که می‌توان به مشاهده و درک آرامش درونی پرداخت. این آرامش به‌طور خودکار و بدون هیچ‌گونه تلاش اضافی در فرد ایجاد می‌شود و در نهایت تمامی اجزای بدن و ذهن فرد به حالت سکون و آرامش دست می‌یابند. (اوشو، ۱۳۸۰، ص. ۴۵).

۳. عرفان سای بابا

در عرفان «سای بابا»^۱، برای دستیابی به آرامش روانی، عوامل متعددی مطرح می‌شود که هر یک به نوعی در فرآیند رسیدن به آرامش روحی و روانی مؤثر هستند. در این راستا، سای بابا به‌طور خاص بر برخی جنبه‌ها تأکید می‌کند. از جمله مهم‌ترین آموزه‌های او در خصوص آرامش، می‌توان به رها شدن از آرزوها و نفرت‌ها اشاره کرد که به باور او موجب تجسم صلح و آرامش در فرد می‌شود (سای بابا، ساتیا، بی‌تا: ۱۱۸). او همچنین معتقد است که تنها با ترس از گناه است که فرد می‌تواند تجربه‌ای از صلح و آرامش را به دست آورد (اوشو، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۹).

سای بابا از «ایثار» به‌عنوان یکی از بالاترین مراحل رسیدن به آرامش یاد می‌کند. به اعتقاد او، تنها از طریق ایثار است که فرد به آرامش واقعی دست می‌یابد و این امر به‌طور خاص با مفهوم «یتاگا» یا «کناره‌گیری» مرتبط است که به‌عنوان رمز صلح و آرامش شناخته می‌شود (اوشو، ۱۳۸۰، ص. ۱۹۵). از نظر سای بابا، آموزش‌های معنوی و مراقبه نیز ابزارهایی کلیدی برای رسیدن به آرامش درونی و

^۱ . Sathya Sai Baba

راحتی روانی هستند (اشو، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۵). علاوه بر این، او بر سه رکن اصلی آرامش تأکید می‌کند: رهایی از وابستگی‌ها، ایمان و عشق (سای‌بابا، ۱۳۸۲، ص. ۴).

یکی دیگر از عوامل مهم در تحقق آرامش، به‌طور خاص «نیایش الهی»، «هم‌نشینی با افراد شایسته» و «مراقبه» است که به‌گفته سای‌بابا می‌تواند آرامش، لذت و درایت را به همراه آورد (سای‌بابا، ۱۳۸۲، ص. ۴۲). در این دیدگاه، معنویت در قالب آیین‌ها و مناسک مذهبی، آرامش را برای جوامع مختلف به ارمغان می‌آورد (سای‌بابا، ۱۳۸۲، ص. ۹۳). سای‌بابا بر اهمیت پاکسازی ذهن از طریق اندیشیدن و قدم گذاشتن در مسیر فضیلت تأکید دارد و معتقد است که زمانی که فرد در این مسیر قرار گیرد، ضمیرش پاک می‌شود و به آرامش درونی دست می‌یابد (سای‌بابا، ۱۳۸۲، ص. ۹۹). او همچنین تأکید می‌کند که آرامش نباید از طریق خویشتن‌داندان، ثروت یا شهرت حاصل شود، بلکه باید از کشت بذر عشق، فروتنی و احترام به دست آید (سای‌بابا، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۰). در نهایت، سای‌بابا اشاره می‌کند که تنها با یاد خداوند است که زندگی انسان می‌تواند از آرامش و سعادت واقعی برخوردار شود (سای‌بابا، ۱۳۸۵، ص. ۶۹). این دیدگاه مشابه به آموزه‌های گیتا در بهاگاوا گیتا^۱ است که از مهمترین و اسرارآمیزترین بخش حماسه هندی موسوم به ماهابهاراتا^۲ است. همچنین او می‌افزاید که آرامش تنها از طریق خدمت به دیگران به دست می‌آید (سای‌بابا، ۱۳۸۵، ص. ۶۹).

بنابراین در عرفان سای‌بابا، مهمترین زمینه‌های آرامش عبارتند از: رهایی از آرزوها و نفرت‌ها به‌عنوان راهی برای تبدیل شدن به تجسم صلح و آرامش، اهمیت ترس از گناه برای تجربه صلح، ایثار به‌عنوان بالاترین قدم برای رسیدن به آرامش، تأکید بر آموزش معنوی (مراقبه) به‌عنوان راهی برای رسیدن به راحتی و آرامش، و تأکید بر سه رکن صلح و آرامش شامل رهایی از وابستگی‌ها، ایمان و عشق.

۴. عرفان یوگاندا

عرفان «پراماهانسا یوگاناندا»^۳ از جهت عوامل و موانع کسب آرامش، شباهت‌های بسیاری با عرفان ساتیا سای‌بابا دارد. در عرفان یوگاناندا مفهوم شادمانی جایگاه ویژه‌ای دارد. یوگاناندا معتقد است که

^۱. Bhagavad Gita

^۲. Mahabharata (مجموعه‌ای از افسانه‌های تاریخی هند و محبوب هندیان است)

^۳. Paramhansa Yogananda

زمان سکون و آرامش ذهنی را می‌توان با زمانی مقایسه کرد که آب صاف و آرام است و انعکاس‌ها در آن به وضوح دیده می‌شوند. به گفته او، زمانی که ذهن به آرامش کامل می‌رسد، تمام امواج حواس و افکار ناپدید می‌شوند و فرد به مرحله‌ای از سکون دست می‌یابد که در آن می‌تواند حقیقت را مشاهده کند. این آرامش به عنوان یک مرحله منفی تلقی می‌شود چراکه در غیاب امواج شادی و رنج، تنها سکون و بی تفاوتی وجود دارد. در نهایت، این آرامش به طور تدریجی به مرحله‌ای می‌انجامد که فرد در آن سرور و شادمانی پایدار را تجربه می‌کند (یوگاناندا، ۱۳۷۸، ص. ۲۲۰). این آموزه‌های یوگاناندا و سای بابا به طور کلی بر اهمیت آرامش ذهنی، مراقبه و رهایی از وابستگی‌ها تأکید دارند و به شیوه‌های مختلف به مسیر آرامش و شادمانی در زندگی اشاره می‌کنند.

۵. عرفان کریشنامورتی^۱

در مقابل عرفان یوگاندا و سای بابا، در عرفان «کریشنامورتی»، آرامش حاصل از خاموشی و کنترل ذهن نیست. او بر این باور است که تلاش برای دستیابی به آرامش از طریق اعتقادات، اصول خاص یا تکرار کلمات، تنها یک فریب است و چنین آرامشی از عمق واقعی برخوردار نیست. کریشنامورتی معتقد است که آرامش حقیقی به واسطه شناخت زیبایی‌های جهان به دست می‌آید. وی می‌گوید که انسان باید زیبایی را بشناسد تا بتواند آرامش درونی و عشق را درک کند. این شناخت، به‌ویژه در جوانی، باید در اطراف خود ایجاد شود. (مورتی، ۱۳۷۶، ص. ۱۷۲). کریشنامورتی، معتقد است: «اگر تنها از طریق کسب امنیت مادی و چه غیرمادی، یا رعایت جزم، مناسک و مراسم و یا تکرار الفاظ خاص می‌خواهید به صلح و آرامش برسید، باید دست از خلاقیت و نوآوری در زندگی بردارید» (همان، ۱۷۴)، زیرا پیروی از اینگونه مسالک ملزم به گوشه‌گیری و انزواگرایی است.

عوامل مؤثر بر جریانات معنوی

۱- خردگرایی افراطی

^۱. Krishna Murti

خردگرایی به عنوان یک جریان مداوم در تاریخ بشری، پس از دوران رنسانس، نوعی غرور کاذب در اندیشمندان غربی ایجاد کرد. این تغییرات فکری موجب تبدیل خدا به مفهومی انتزاعی و نامشخص شد و نقش و حضور او در عالم کاهش یافت. یکی از مهم ترین آثار این جریان، توجه ویژه کانت، برجسته ترین فیلسوف قرن هجدهم، به دین عقلانی بود که متأثر از فضای پس از رنسانس بود. در این دوران، خداشناسی به طور عمده در قالب اندیشه های عقلانی و فلسفی، مانند آنچه در آثار اسپینوزا مشاهده می شود، مطرح بود (یاسپرس، ص ۱۴۱-۱۴۰). نقدهای شدید دئیست ها به کلیسای مسیحی عمدتاً از موضع عقل بود (Woodhead, 2003, p. 84). پیترگی اشاره می کند که آنان به عقل خودبنیاد بشری در تدبیر و اداره ی زندگی اعتماد زیادی داشتند (Gey, 1999, p.13). لخنر نیز بیان می کند که «چون جوامع غربی بیش از دیگر جوامع تحت تأثیر فرآیند عقلانی شدن قرار گرفته اند، لذا بیش از دیگران عرفی شده اند» (Lechner, 2001, p.207). در همین راستا، دین طبیعی که توسط هربرت چربری در مقابل دین وحیانی مطرح شد، تلاشی بود برای رهایی مؤمنان از بار سنگین آموزه های تکلیف آور و از گرفتار شدن به تفسیر و تأویل مقولات ماوراءالطبیعی و گزاره های فراعقلی. دین طبیعی به ویژه بر تکیه بر عقل خودبنیاد، مؤمنان را از این تفسیرهای پیچیده و فراعقلی نجات می داد (هوردن، ۱۳۶۸: ۶۴). این تحولات به گونه ای پیش رفت که دانیل بل اظهار می دارد: «تمامی جامعه شناسان کلاسیک به جز معدودی، پیش بینی می کردند که با آغاز قرن بیستم، دین محو خواهد شد» (Bell, 28, 419-449). این پیش بینی و روند تحولی در جریانات معنوی قرن بیستم کاملاً قابل مشاهده است.

۲. مرزگذاری میان دین و خرد (لادری گری دینی)

مرزگذاری بین دین و خرد، که به لادری گری دینی شهرت یافته، عامل دیگری در کم رنگ شدن جلوه ی خدا در جریانات معنوی جدید است. در این زمینه، رابرتسون اشاره می کند که بسیاری از متفکران قرن ۱۹، به ویژه در جامعه غربی، به ضرورت دین و خدا تنها به دلیل نیازهای اجتماعی و بدون اعتقاد واقعی به آن ها اشاره داشتند (Robertson, 1970, p. 198). اسپینوزا دین را برای کسانی که از خرد خود بهره نمی بردند ضروری می دانست و آن را در سطحی مشابه خرافات قرار می داد که هدف آن آرامش دادن به مردم عامی بود (یاسپرس، ۱۳۷۵، ص ۱۲۱). کانت نیز با رد دلایل عقل گرایان در اثبات وجود خدا، مرزهایی میان آموزه های وحیانی و عقلانی برپا کرد که به شکل گیری

لادری‌گری دینی کمک کرد. او اذعان داشت که «فهم» ماورای محدوده‌ی محسوسات ناتوان است و چنین تلاشی منجر به تناقضات بی‌پایان خواهد شد (ژیلسون، ۱۳۸۰، ص. ۲۱۵) و در نهایت به نتیجه‌ای نمی‌رسد (فروغی، بی‌تا، ص. ۱۵۱).

این نگاه باعث شد که دین از عرصه معرفت خارج شود و به‌عنوان یک دستگاه مرموز با زبان و محتوای نامفهوم در نظر گرفته شود. این دیدگاه به شکلی موجب گردید که در جنبش‌های معنوی و دینی پس از کانت، به‌ویژه در جریان‌های معنوی قرن بیستم، خبری از خدا نباشد (Gellner, 1992, p. 34) با این تفکر کانت، کیویت متعقد است خدا و مفاهیم ماوراءطبیعی از حیز انتفاع خارج می‌گردد (کیویت، ۱۳۷۶، ص. ۱۷).

۳. مبنای اومانیزستی و انسان‌محوری

در فضای معنویت پست‌مدرن، مبنای فکری غالب، اومانیزم است که در آن تأکید بر عقل بشری به‌جای آموزه‌های دینی و ماورایی دیده می‌شود. اومانیزم که ریشه در نگرش راسیونالیستی دارد، هیچ مرجعی جز عقل بشر برای ارزیابی ارزش‌های معنوی نمی‌بیند. (Aroto and Jean, 1998, 609)

در این نگاه، تمام امور از انسان آغاز می‌شود و با او به پایان می‌رسد. لذا منشأ اعتبار مفاهیم معنوی صرفاً انسان است و نمی‌توان آن‌ها را به فراتر از انسان نسبت داد (Donnelly, 2009, p. 37). در نتیجه، انسانیت و کرامت ذاتی انسان نادیده گرفته می‌شود و ارزش‌های معنوی به روابط انسانی محدود می‌گردد. ارتباط انسان‌ها با عوالم الهی قطع می‌شود و امور دینی و اخلاقی در چارچوب قوانین انسانی تبیین می‌شود.

در این فضا، معنای زندگی تغییر می‌کند و باور به غایت و رای این جهان رنگ می‌بازد. به‌جای باور به سلوک معنوی و رسیدن به هدف‌های آسمانی، انسان به دنبال امیال و غرایز خود می‌رود. با غلبه این شیوه فکری، ارزش‌های معنوی رو به افول می‌روند و انسان‌ها به جای رسیدن به کمال و سعادت حقیقی، به نیهیلیسم (پوچ‌گرایی) سوق داده می‌شوند. این نگرش کاملاً برخلاف آموزه‌های دینی است که در آن انسان به‌عنوان مخلوق خدا به سوی او در حرکت است و سلوک دینی باید بر اساس رسیدن به سعادت ابدی تنظیم شود.

۴. جهان‌بینی لیبرالیستی

در مبنای لیبرالیسم، اصل آزادی مطلق انسان‌ها مطرح است، اما از آنجا که هر فرد ممکن است بر اساس تمایلات خود عمل کند و این می‌تواند به هرج و مرج و اختلال در نظم اجتماعی منجر شود، آزادی فردی محدود به عدم آسیب به دیگران می‌شود. از این رو، هر انسانی می‌تواند آزادانه از جنبشی پیروی کند که به او آرامش می‌بخشد و نسبت ارزش‌ها حاکم می‌شود. در این دیدگاه، هر کس حرکت خاص خود را به‌عنوان راه درست می‌بیند و هیچ دینی یا جنبشی بر دیگری برتری ندارد. به‌طور کلی، هیچ‌گونه قضاوتی نسبت به دیگران در این نگرش پذیرفته نمی‌شود. از این رو، حتی اعمال اخلاقی ناپسند نیز ممکن است به عنوان حقوق بشر پذیرفته شده و دفاع شود، به‌ویژه در تفکرات افرادی مانند اشو که به‌طور آشکار از دستورات دینی و شریعت‌ها فاصله می‌گیرد و به دنبال آزادی‌های فردی است.

۵. شاخصه‌های عرفان شیعه

در عرفان شیعه، برخلاف بسیاری از جریان‌های معنوی پست‌مدرن، تأکید بر اصول دینی و آموزه‌های الهی به‌ویژه در راستای پیروی از ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و شریعت است. چرا که منبع و منشأ اولیه معرفت عرفانی، اولیای معصوم و حضرات ائمه اثنی عشر هستند (آملی، ۱۴۲۷ق، ص. ۱۱۳).

از جمله شاخصه‌های برجسته عرفان شیعه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۵-۱. خدامحوری

در عرفان شیعه، همه چیز از خداوند آغاز می‌شود و به سوی او باز می‌گردد. انسان در این مسیر باید به دنبال رضایت خداوند باشد و همه سلوک‌ها و عبادات خود را در راستای قرب به او تنظیم کند. این نگرش برخلاف جهان‌بینی‌های اومانیستی و لیبرالیستی است که انسان را مرکز عالم می‌داند (قنبری ۱۳۸۸، ص. ۴۱). بنابراین یکی از شاخصه‌های معرفت‌شناسی عرفان شیعی، موافقت کامل با شریعت است (قنبری ۱۳۸۸، ص. ۳۱۳).

۵-۲. خردگرایی اعتدالی

در عرفان شیعه، عقل یکی از منابع مهم معرفت است. عقل یکی از منابع معرفتی بشر نسبت به مضامین و محتوای دین محسوب می‌شود (جوادی آملی ۱۳۸۶، ص. ۱۲) اما این عقل باید در کنار

شهود عرفانی باشد تا معرفت انسان به کمال برسد. عقل تنها ابزار معرفت نیست، بلکه باید به عنوان مکملی در کنار شهود عرفانی به کار گرفته شود. امام صادق (علیه السلام) نیز در پاسخ به این سوال که آیا عقل انسان به تنهایی کافی است، فرموده‌اند که عقل انسان از درک بسیاری از امور ناتوان است (کلینی، ۱۳۶۳: ۱/۳۴). این نکته که ادراک عقلی تنها راه معرفت نیست، بلکه باید در کنار شهود عرفانی قرار گیرد، از اصول مهم عرفان شیعی است. در این دیدگاه، عقل به عنوان یک ابزار معرفتی معتبر شناخته می‌شود، اما تنها به تنهایی نمی‌تواند به شناخت کامل و عمیق دست یابد. در کنار عقل، شهود عرفانی نیز به عنوان یک منبع شناختی ضروری محسوب می‌شود که انسان را در مسیر درک حقایق معنوی یاری می‌کند. معرفت شهودی در این نگرش در امتداد و طول معرفت عقلی قرار دارد، به این معنا که عقل درک اولیه و مقدماتی از حقیقت را فراهم می‌آورد، ولی شهود عرفانی آن را به کمال می‌رساند و به انسان این امکان را می‌دهد که به معرفت و درک معنوی عمیق تری دست یابد. این ترکیب عقل و شهود موجب می‌شود که انسان به طور کامل تر و جامع تری به حقیقت برسد و از محدودیت‌های عقل منفرد رهایی یابد. سید حیدر آملی در آثار عرفانی خود به ویژه در کتاب جامع الاسرار اصول و مبانی معرفت شناختی عرفان شیعی را با استناد به عقل و نقل و کشف استخراج و مستدل می‌کند. (کاکایی ۱۳۹۹، ص. ۱۵۹)

۳.۵. ولایت‌مداری

در عرفان اسلامی، عارفان خود را پیروان امامان معصوم می‌دانند که از سرچشمه‌ی زلال الهی فیض می‌گیرند و وجود قدسی آنان از هرگونه خطا و اشتباه مصون است. در این نگرش، امام همانند پیامبر از درجه وجودی خاصی برخوردار است که این درجه از سایرین متمایز بوده و در حد اعجاز است. آثار این درجه نیز از جمله علم خارق العاده امام به شمار می‌آید. امامت در حقیقت باطن نبوت است و از همان سرچشمه‌ای که نبوت آب می‌خورد، سیراب می‌شود. حضرت رضا (علیه السلام) در این رابطه بیان کرده‌اند که تنها تفاوت میان نبی و امام در آن است که نبی ملک را می‌بیند و سخن او را می‌شنود، اما امام کلام ملک را می‌شنود بدون آنکه او را مشاهده کند (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۵۱۸ و ۴۳۵). در این مسیر، سالک بدون نور ولایت نمی‌تواند به مقصد برسد و همواره نیاز به راهنمایی از جانب افراد معصومی دارد که خود از خطا مصون بوده و به مرتبه‌ی فنای الهی دست یافته‌اند. بنابراین، عرفان اسلامی همواره در راستای شریعت و همسو با فقه قرار دارد. رعایت احکام فقهی و دستورات

ائمه اظهار در سلوک عرفانی الزامی است و آداب سلوک نمی‌تواند خارج از چارچوب فقه باشد. سهروردی نیز می‌گوید: «اگر کرامتی از کسی صادر شود اما او ملتزم به شریعت نباشد، او زندیق است و این کرامات در واقع از مکر و استدراج است» (جامی، ۲۶). همچنین، قشیری بیان کرده که خداوند اولیای خود را به درجه‌ی مشاهده رسانده و آنها را به رعایت آداب بندگی و پیروی از احکام خداوند موظف کرده است (قشیری، ۱۳۷۴، ص. ۱۰۸).

در مقابل این نگرش، اشو به ساحت مقدس پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) جسارت کرده و می‌گوید: «در سال ۶۱۰ میلادی، حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) در غاری در کوه حرا بود و هنگامی که نخستین تجربه معنوی‌اش را درک کرد، ترسید که مبدا دیوانه یا شاعر شده باشد. او با اضطراب نزد همسرش رفت و گفت: 'من شاعر یا جن‌زده‌ام؟' و حتی به فکر افتاد که خود را از صخره‌ها بیاندازد! او برای سه روز مدام در حال لرزیدن بود و به این فکر می‌کرد که دیوانه یا شاعر است! در اثر این تجربه معنوی، چشمه صوفی‌گری آغاز شد و این دو حالت شاعری و دیوانگی همواره با یکدیگر همراه بودند!» (اشو، ۱۳۸۲، ص. ۳۷).

اشو همچنین، همچون بسیاری از رهبران فرقه‌های معنوی پست‌مدرن، معتقد است که باید از شریعت دوری جست، در حالی که در نگاه مسلمانان، دستورات شریعت، آسمانی و الهی بوده و پیروی از آنها به سعادت و کمال انسانی می‌انجامد. بر خلاف این دیدگاه، دستورات شریعت‌ستیز و هوسران که از تمایلات نفسانی و حیوانی انسان‌ها نشأت می‌گیرد، فاقد هرگونه ارزش دینی و علمی است و تنها انسان‌ها را به سوی گرایش‌های شهوانی سوق می‌دهد. (نگارش، ۱۳۹۰، ص. ۳۵)

۵-۴. جمع دنیا و آخرت

دنیاگریزی و دنیاگرایی از ویژگی‌هایی است که در عرفان شیعی جایی ندارد. در این مکتب، بین دنیا و آخرت توازن برقرار است و دنیا به عنوان مقدمه‌ای برای آخرت و مسیری به سوی آن در نظر گرفته می‌شود. ریاضت‌های غیرشرعی نیز در عرفان شیعی جایی ندارد و پیامبر اسلام در این زمینه فرموده است: «لا رهبانیه فی الاسلام» (قمی، ۱۳۶۳، ص. ۵۴۰).

عرفان شیعی برخلاف عرفان‌های پست‌مدرن تنها به دنبال دستیابی به وضعیت‌های مطلوب دنیوی نیست، بلکه به زندگی اخروی نیز اهمیت بنیادی می‌دهد. در این نوع عرفان، آرامش حقیقی از طریق ایمان و یاد خدا به دست می‌آید، همانطور که در قرآن کریم آمده است: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»

(رعد، ۲۸). این در حالی است که آرامش در برخی از مکاتب معنوی پست‌مدرن، مانند مدیتیشن، از طریق تکرار کلمات و هجاها و آهنگ‌هایی حاصل می‌شود که هیچ پشتوانه‌ای از حقیقت ندارند. آرامش، تلاش و کوشش، رضایت‌مندی و بهره‌مندی از نعمت‌ها بخشی از تعالیم معنوی اسلام است، اما نه به قیمت از دست دادن عزت انسانی یا پذیرش ظلم و سلطه دنیاداران. به جای آن، اگر انسان به عظمت وجودی خود در ارتباط با پروردگار توجه کند و زندگی حقیقی در سرای آخرت که پایانی ندارد را فراموش نکند، عرفان و معنویت او به سمت حسینی (علیه‌السلام) بودن می‌رود و عزت و ذلت را به درستی می‌شناسد و از چشمه جوشان عرفان و معنویت حقیقی و ابدی بهره‌مند می‌شود (مظاهری سیف، ۱۳۸۲، ص. ۴۸).

علاوه بر این، ویژگی‌هایی چون گریزان بودن از شهرت، آزاد بودن از حب ریاست، مردم‌گرایی و توجه به سرنوشت مردم، آمیختگی عرفان با سیاست، ریاضت‌های مشروع و برخی امور دیگر از جمله شاخصه‌های عرفان شیعی به شمار می‌روند که پرداختن به آن‌ها از ظرفیت این نوشته خارج است. بنابراین راههای دستابی به آرامش در عرفان شیعه عبارتند از:

- ۱- خدامحوری و توحید، ۲- ایمان محوری، ۳- اسلام، ۴- انجام دادن عمل صالح، ۵- تقوا و پرهیزگاری (آمدی، بیتا: ۱۶۴/۲)، ۶- توکل به خدا، ۷- دلبسته نبودن به دنیا، ۸- ازدواج (مطهری، ۱۳۷۵، ص. ۱۱)

نقد و بررسی

پشتوانه فلسفی - منطقی هر دین و عرفانی، نقش‌ارزنده در تامین آرامش روانی سالک دارد. از این‌رو، معتقدیم اسلام دارای منابع سرشار تولید آرامش برای انسان است؛ اگر تمام آموزه‌های عرفان‌های سکولار با موضوعیت «طرق کسب آرامش» جمع‌آوری شود، این آموزه‌ها از سه حالت خارج نیست. الف. تائیدی ضعیف و خفیف به راه‌های کسب آرامش اسلامی است.

ب. مجموعه‌ای از ادعاهای پوچ و خالی است. نظریاتی که نه تنها موجب آرامش و آرامی نمی‌شود، بلکه موجب بروز اختلالات شدید روانی می‌شود.

ج. برخی دستورات متافیزیکی که بحث در مورد آنها فرصتی دیگر می‌طلبد هرچند به اختصار در مورد آن مطالبی بیان شد.

کشش و پذیرش عرفان‌های سکولار علت‌های گوناگونی دارد که معتقدیم بارزترین این علت‌ها نهفته در نوظهور بودن، نوپدید بودن و تاثیر از ادبیات دوران جدید است. حال آنکه انسان‌ها ذاتاً نوگرا و نودوست هستند. بنابراین در عصر حاضر و در جامعه ایران، بهترین راه جذب جوانان به سوی اسلام بیان دوباره اسلام به زبان امروزی، برگرفته از امکانات جدید دوران معاصر است. در حالی که ویژگی‌های معنویت‌های کاذب که بعضاً برای برخی جوانان جاذبه کاذبی ایجاد کرده عبارتند از:

۱. تفسیری ناصحیح از خدا، به انگیزه انکار خدای حقیقی حتی با پرهیز از ازدواج (اوشو، ۱۳۸۲، ص. ۲۰۶)
۲. شادمانگی به عنوان هدف غایی
۳. خردستیزی و منطق‌گریزی
۴. شریعت‌ستیزی و فقه‌گریزی
۵. ناسازگار پنداشتن بُعد مادی و روحی وجود انسان (خاور، ۱۳۷۳، ص. ۳۲۴)
۶. انزوا گزینی و گوشه نشینی و دوری از جامعه و دغدغه‌های اجتماعی (اوشو ۱۳۸۲، ص. ۲۰۶)
۷. (ماکیاولی، ۱۳۷۴، ص. ۱۱۷).
۷. فرد گرایی و لذت گرایی فردی (اوشو ۱۳۸۲، ص. ۱۰۵)

لذا در نقد برخی از این آموزه‌های از جمله می‌توان به دیدگاه‌های عرفان اکنکار اشاره کرد که معتقد است آرامش حاصل از سفر روح به بهشت و دیدار با موجودات الهی برای رسیدن به اقالیم معنوی و در نتیجه رهایی از دردها و رنج‌ها، عامل اساسی پیروزی بر اضطراب، ترس و نارامی است به دست می‌آید. (اوشو ۱۳۸۲، ص. ۱۷۴) برخی از عرفاء به داشتن سفر روح، مکاشفات عرفانی و تجربیات دینی مشهور بودند و چنین ادعایی را نکرده‌اند. با این دیدگاه با چالش‌هایی روبروست، به‌ویژه زمانی که این مفاهیم در واقعیت زندگی روزمره اثبات نمی‌شوند. وی بی‌شک نقش صدها، بلکه هزاران پیامبر الهی و مبلغ معنوی را نادیده گرفته است، کسانی که همواره در مورد هدف‌های معنوی سخن گفته‌اند و برخی از شاگردان ایشان بارها به انجام سفرهای روحی و مکاشفات گوناگون اذعان کرده‌اند. بدین معنا که باید سفر روح در خدمت آموزه‌های دینی باشد نه برعکس. از طرفی اگر سفر روح اثبات می‌شد وضعیت زندگی و کمیت سالکان اکنکار چنین نبود. این نظریه تنها ادعایی تبلیغاتی است. در

عرفان اسلامی عارف حالات گوناگونی را تجربه می‌کند. سفر روح و مکاشفات عرفانی و... همه جزئی از حالات سالک در عرفان اسلامی است. از این‌رو، سزاوار نیست انکار تمام ادیان بزرگ - از جمله اسلام - را فاقد هرگونه راه و روش در جهت کسب آرامش و رستگاری بدانند. همچنین در دنیای مدرن، تبلیغ سفر روح ممکن است نه تنها به آرامش روانی منجر نشود، بلکه به دلیل ایجاد توهمات و برداشت‌های نادرست، موجب اضطراب و آزارهای روانی گردد.

در مورد آموزه‌های اوشو نیز ایرادات زیادی وارد است. او معتقد است که پرتنش بودن و بی‌حرکت ماندن می‌تواند به آرامش منتهی شود، اما این نظریه مخالف با آموزه‌های اسلام است که هیچ‌گاه تأکید نمی‌کند که برای تأمین آرامش فردی باید از کار و فعالیت روزانه دوری کرد. اسلام به‌طور کلی با شادابی و نشاط مخالفتی ندارد، اما از افراط در آن پرهیز می‌کند. همچنین نظریات اوشو سرشار از ترغیب به سوی جدی نبودن، شاد بودن، عاشق شدن، خندیدن، آزاد شدن، رقصیدن و آواز خواندن است، که گاهی به افراط در جشن‌ها و لذت‌های مادی می‌انجامد، و به جایی می‌رسد که همه چیز به باد سخره و پوچی گرفته می‌شود، مورد نقد جدی است زیرا انسانی که هدف متعالی اش در این دنیا شادی و لذت بردن است همیشه شوخی نمی‌کند نمی‌رقصد و آواز نمی‌خواند و نمی‌خندد.

در اسلام، آرامش روانی از طریق یاد خدا و عبادات معنادار به دست می‌آید و نه از طریق افراط در لذت‌های مادی. از طرفی انسان عاقل به دنبال معنویت است اگرچه جدیت و شوخی این دو از خصوصیات انسانی است و انسان کامل در مقابل هر پدیده یکی را به تناسب اتخاذ می‌کند و این دو از واقعیات انسانی است و عرفان صحیح هیچ واقعیتی را انکار نمی‌کند.

نکته دیگر اینکه اوشو بر این باور است که انسان‌ها باید از طریق تجربیات جدید به آرامش برسند، اما این دیدگاه در مورد بسیاری از اعمال، مانند سکس، ممکن است نتیجه‌ای جز به هم خوردن سلامت روانی نداشته باشد. او همچنین بر این عقیده است که از طریق تخلیه روانی می‌توان آرامش یافت، اما این آرامش بیشتر موقتی است و در اسلام به‌عنوان راهی برای آرامش دائم شناخته نمی‌شود. در حدیثی از امام صادق (ع)، سخن گفتن را موجب آرامش روح و سکوت را موجب آرامش عقل دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص. ۲۷۴).

در نهایت، بسیاری از آموزه‌های سای‌بابا، همان‌طور که اشاره شد، برگرفته از تعالیم دینی به‌ویژه اسلام است. با این حال، مفاهیمی همچون ماساژ، مراقبه و موسیقی‌درمانی که در عرفان‌های نوظهور مطرح

می‌شود، ریشه در تاریخ دارند و توسط این عرفان‌ها با تغییراتی به‌عنوان دستاوردهای انحصاری تبلیغ می‌شوند. این رویکردها عمدتاً به جذب بیشتر افراد منجر می‌شود و کمتر به اصالت منابع آنها توجه می‌شود. جای شک و تردید نیست که تعلیمات اسلام بر اساس حفظ، رشد و سلامت جسم است. علت حرام بودن بسیاری از اعمال و کردارها در فقه اسلامی ریشه در ضرر رسیدن به جسم انسانی است. چنانچه اصل کلی که برای فقه اسلام همواره مطرح است، آن است که اگر چیزی محرز و مبین شود که برای جسم انسان مضر است و هیچ دلیلی و برهانی از قرآن و سنت نداشته باشد، به یقین حرام است.

در مورد عرفان مورتی باید بیان کرد که بسیاری از مسلک‌ها، به‌ویژه اسلام، سرشار از آیین‌ها، مراسم‌ها و مناسک گوناگون‌اند. برخلاف برخی فلسفه‌ها که به انزواطلبی و گوشه‌نشینی می‌پردازند، اسلام با چنین گرایش‌هایی مخالف است. البته پذیرش هر مکتب و قانون، به‌ویژه در زمینه‌های دینی و روحانی، ممکن است محدودیت‌هایی در زندگی اجتماعی ایجاد کند، ولی این محدودیت‌ها معمولاً به‌واسطه محاسن و فواید آن مکتب قابل توجیه هستند.

یکی از یافته‌های اولیه و معتبر در روان‌شناسی این است که؛ زیبایی می‌تواند تأثیر بسزایی در آرامش روانی انسان داشته باشد. این کشف از دیرباز در جوامع مختلف شناخته شده است. اما اگر آرامش روانی را به درک زیبایی در محیط‌های مادی مانند ساختمان‌ها، تجهیزات و یا اثرات بهداشتی مربوط بدانیم، باید گفت که در عصر مدرن و دوران کنونی، این زیبایی‌ها در بالاترین سطح خود قرار دارند. با این حال، در حالی که جوامع غربی در زمینه فناوری و ساخت و ساز پیشرفت‌های چشمگیری داشته‌اند، از آرامش روانی فاصله گرفته‌اند. واضح است که تمرکز بیش از حد بر زیبایی‌های مادی می‌تواند مشکلات روانی به‌وجود آورد، در حالی که زیبایی معنوی که در اسلام و عرفان اسلامی یافت می‌شود، به‌عنوان درک عمیق‌تری از ذات زیبایی، می‌تواند آرامش روانی واقعی را فراهم آورد. اینجا مناسب است به برخی از مهمترین عوامل موثر بر جریان‌ات معنوی اشاره نمود.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب مطرح‌شده، می‌توان گفت که :

۱- عرفان‌های پسامدرن، نظام‌هایی فاقد معنا هستند که حضور آن‌ها در جامعه‌ها به‌نوعی آفت معرفتی تبدیل می‌شود. این آفت باعث می‌شود انسان نسبت به همه چیز بی‌تفاوت شود و به تدریج به این باور برسد که نهایتاً نابود خواهد شد. بنابراین، انسان غربی که به دنبال آرامش به عرفان‌های پست‌مدرن پناه می‌برد، نمی‌تواند از سردرگمی و اضطراب خود رهایی یابد.

۲- این جریان‌ها نه‌تنها موجب تسکین روحی نمی‌شوند بلکه بر اضطراب انسان مدرن می‌افزایند. بی‌توجهی به معرفت و تفکر، و تلاش برای دستیابی به آرامش نسبی از طریق مراقبه، مدیتیشن، یا استفاده از داروهای روان‌گردان و توهم‌زا مانند پیوت (peyote)، مسکالین (mescaline) و اسید لیزرژیک (Lysergic acid)، ویژگی‌های عمده‌ای هستند که در معنویت پست‌مدرن به چشم می‌خورند و در نهایت انسان را در پوچ‌گرایی معرفتی فرو می‌برد.

۳- افراط در خردگرایی، لادری‌گری، تأکید بر نگرش اومانیستی و لیبرالیستی از اصلی‌ترین مبانی تفکر غربی به شمار می‌روند که ریشه‌های بسیاری از جریان‌های معنوی پست‌مدرن در این دیدگاه‌ها نهفته است. پیروان این جریانات، تحت تأثیر فیلسوفان مدرن و پسامدرن، به دلیل فقدان پشتوانه‌های الهیاتی واقعی، به نوعی پوچ‌گرایی معرفتی دچار شده‌اند. بنابراین، بازگشت به معنویت‌های اصیل همچون عرفان اسلامی و اصول عرفان شیعی، برای کسانی که در جستجوی حقیقت و معنویت هستند، امری ضروری است. این بازگشت به معنویت‌های اصیل، که از پشتوانه فلسفی و منطقی برخوردار است، می‌تواند در تأمین آرامش روانی انسان نقش اساسی ایفا کند.

۴- اگر تمام آموزه‌های عرفان‌های سکولار با تمرکز بر «راه‌های رسیدن به آرامش» بررسی شوند، می‌توان آن‌ها را در سه دسته کلی قرار داد: نخست، تأیید ضعیف و سطحی از راه‌های آرامش اسلامی؛ دوم، مجموعه‌ای از ادعاهای بی‌اساس که نه تنها موجب آرامش نمی‌شوند بلکه ممکن است باعث بروز اختلالات روانی شوند؛ و سوم، دستورات متافیزیکی که فاقد اثربخشی عملی در زندگی انسان هستند. در نهایت، دلایل مختلفی برای جاذبه و پذیرش عرفان‌های سکولار وجود دارد، که بارزترین آن‌ها نوظهور بودن این جریانات و تأثیرات ادبیات و تفکر دوران جدید است.

۵- انسان ذاتاً به نوآوری و تغییرات جدید تمایل دارد و به همین دلیل، معنویت‌های نوظهور در پی رشد جوامع صنعتی در غرب رواج پیدا کرده‌اند. این جریان‌ها با ادعای ارائه آرامش به انسان‌های

آسیب‌دیده از مشکلات جوامع صنعتی، به سرعت در جوامع صنعتی دیگر گسترش یافتند. اما آرامش حاصل از این عرفان‌ها، آرامشی موقت و بدون پشتوانه است که معمولاً از طریق انزوا، جداسدن از اجتماع، برخی روش‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی، و در مواردی تشویق به استفاده از مواد مخدر یا مسائل جنسی به دست می‌آید.

۶- آموزه‌های عرفان اسلامی به‌طور کامل در مقابل با این مکاتب خودساخته متفاوت است و تأکید می‌کند که انسان باید به اجتماع توجه کند و در راستای رفع مشکلات جامعه و کمک به برادران دینی خود تلاش کند. هدف اصلی در عرفان اسلامی تقرب به خداوند و جلب رضایت اوست، نه فقط دستیابی به آرامش روانی یا دستیابی به کرامات و کشف‌های شخصی. این در حالی است که در معنویت‌های نوظهور، هدف اصلی رسیدن به آرامش است و برای دستیابی به این هدف از هر وسیله‌ای استفاده می‌شود.

منابع

✽ قرآن کریم.

الدنبرگ، هرمان (۱۳۷۴)، *فروغ خاور (زندگی، آیین و رهبانیت بودا)*، ترجمه بدرالدین کتابی، تهران، اقبال

آملی، سید حیدر (۱۴۲۷) *جامع السرار و منبع النوار*، مصحح محسن عقیل، بیروت: دار المحجة البيضاء.

آمدی التمیمی، عبدالواحد (بی تا)، *غرر الحکم و درر الکلم*، دار الکتاب الإسلامی، قم
اوشو، باگوان شری راجنیش. (۱۳۸۲). *الماس‌های اوشو (مرجان فرجی، مترجم)*. فردوسی.

اوشو، باگوان شری راجنیش. (۱۳۸۲). *الماس اوشو (ترجمه مرجان فرجی)*. انتشارات فردوس. چاپ
چهارم

اوشو، باگوان شری راجنیش. (۱۳۸۰). *مراقبه: هنر وجد و سرور (فرامرز جواهری‌نیا، مترجم)*. فردوسی.
اوشو، باگوان شری راجنیش. (۱۳۸۰). *آرامش درون: راهی به سوی زندگی بدون تنش*. تهران: نشر

آفرینش

اوشو، باگوان شری راجنیش. (۱۳۸۲). *مراقبه: هنر آگاهی و حضور*. تهران: انتشارات آفتاب.

- اوشو، باگوان شری راجنیش. (۱۳۸۲). *ریشه ها و بال ها*. (مترجم: مسیحا برزگر). ناشر: آویژه.
- بوژمهرانی، حسن، و جلائیان اکبرنیا، علی. (۱۳۹۳). *آرامش در زندگی براساس آموزه های اسلامی؛ عوامل و زمینه ها*. نشریه پژوهش های اجتماعی اسلامی، ۲۰، ۲۰۱-۱۰۱.
- توئیچل، پال. (۱۳۷۹). *سفر روح: راهی به سوی رهایی از درد و رنج*. تهران: نشر پیام عدالت.
- توئیچل، پال. (۱۳۷۹). *سرزمین های دور، (هوشنگ /هرپور، مترجم)*، نگارستان کتاب.
- توئیچل، پال. (۱۳۷۹). *کنکار کلید جهان های اسرار، (هوشنگ /هرپور، مترجم)*، نگارستان کتاب.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۶۶). *نفحات الانس من حضرات القدس*. تهران: سعدی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). *منزلت عقل در معرفت دینی*، قم، انتشارات اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲). *اسرار عبادت*، قم، انتشارات الزهراء، چاپ چهارم.
- داوری، رضا. (۱۳۷۹). *اوتویی و عصر تجدد*. تهران: نشر ساقی.
- ژیلسون، اتیل (۱۳۸۰). *نقد تفکر فلسفی غرب (احمد /حمیدی، مترجم)*. تهران: انتشارات سمت.
- سای بابا، ساتیا. (۱۳۸۲). *یوگای عاشقانه (آزاده مصاحبی، مترجم)*. غزل.
- سای بابا، ساتیا. (۱۳۸۵). *تعلیمات ساتیا سای بابا (ترمه رویامصاحبی محمدی، مترجم)*. تعلیم حق.
- صفورایی پاریزی، محمدمهدی؛ قاسمی، سلیمان (۱۳۸۴). *سلامت روان در پرتو التزام عملی به آموزه های دینی؛ نشریه معرفت - شماره ۹۷، ص. ۱۱ تا ۲۵*.
- فروغی، محمدعلی. (بی تا). *سیر حکمت در اروپا*. تهران: انتشارات زوار.
- قشیری، ابوالقاسم. (۱۳۷۴). *رساله قشیری (ابوعلی عثمانی، مترجم؛ بدیع الزمان فروزانفر، تصحیح)*. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۶۳). *سفینه البحار*. بی جا: فراهانی.
- قنبری، آیت (۱۳۸۳). *نقدی بر لیبرالیسم و اومانیزم*، قم، فرازاندیشه.
- قاسم کاکایی، قاسم، وطنخواه کنگرلویی علیرضا (۱۳۹۹). *مبانی معرفت شناسی عرفان شیعی با تأکید بر جامع الاسرار سید حیدر آملی*، پژوهشنامه عرفان دوفصلنامه علمی، سال دوازدهم، شماره بیست و سوم، پاییز و زمستان.

کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳). *اصول کافی* (جواد مصطفوی، مترجم). تهران: علمیه اسلامیة

کیویت، دان. (۱۳۷۶). *دریای ایمان* (حسن کامشاد، مترجم). تهران: طرح نو.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول

محمودپور، شیما (۱۳۹۹). *آرامش حقیقی از دیدگاه قرآن*، دوفصلنامه تخصصی پژوهش های میان

رشتهای قرآن کریم، سال ششم، شماره دوم، پائیز و زمستان ۱۳۹۴، صص. ۱۱۹-۹۵

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحارالانوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۵). *اخلاق جنسی*، تهران، صدرا، چاپ دهم.

مظاهری سیف، حمیدرضا. (۱۳۸۲). *عرفان مخلصانه و جهاد مصلحانه در سلوک حسینی*، مجله

معرفت

مورتی، کرشنا. (۱۳۷۶). *زندگی پیش رو* (پیمان آزاد، مترجم). صدای معاصر.

نجاتی، محمد عثمان (۱۳۷۳)، *قرآن و روان شناسی*، ص ۳۷۶، مشهد، آستان قدس رضوی

نگارش، حمید. (۱۳۹۰). *فرقه‌های نوظهور*. قم: پژوهشکده‌ی تحقیقات اسلامی زمزم هدایت.

هوردرن، ویلیام. (۱۳۶۸). *راهنمای الهیات پروتستان* (طاطه وس میکائیلیان، مترجم). تهران: علمی

و فرهنگی.

یاسپرس، کارل. (۱۳۷۵). *اسپینوزا* (محمدحسن لطفی، مترجم). تهران: طرح نو.

یوگاناندا، پاراماهانسا. (۱۳۸۰). *انسان در جست‌وجوی جاودانگی* (توران دخت تمدن، مترجم). تعلیم

حق.

References

Woodhead, L., & Heelas, P. (2003). *Religion in modern times*.

Gey, P. (1999). *Deism: An anthology*. New York.

Lechner, F. J. (2001). The case against secularization: A rebuttal. *Social Forces*.

Bell, D. (n.d.). The return of the sacred: The argument on the future of religion. *British Journal of Sociology*, 28.

Robertson, R. (1970). *The sociological interpretation of religion*.

Gellner, E. (1992). *Postmodernism, reason and religion*.

Cohen, J. L., & Aroto, A. (n.d.). Available at amazon.com.

Donnelly, J. (1998). *The concept of human civil and political rights* (MIT Press).

Barker, E. (1983). *Of God and men: Religion movements in the*.

